

Stefan Mielezkiewicz
Muzeum Narodowe
w Warszawie

**ŁACHWA –
OŚRODEK MEBLARSKI
W DOMINIUM KSIĄŻĄT
RADZIWIŁŁÓW**

W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich* Łachwa¹ odnotowana została jako ośrodek, w którym w XVIII i na początku XIX w. wytwarzano meble wyplatane i wyroby koszykarskie. Pierwsze skromne informacje pisane o stolarni łachewskiej zamieściła w połowie XX w. Bożenna Maszkowska, a powtórzyły je ponad 40 lat później Hanna Pachelska i Wanda Karkucińska². Dzięki dokumentom znajdującym się w podzielonym obecnie pomiędzy trzy kraje Archiwum Radziwiłłów³ możliwe jest uzupełnienie tej nader skromnej wiedzy o jednej z wielu magnackich i szlacheckich manufaktur działających w XVIII stuleciu.

Najstarsze wiadomości dotyczące stolarstwa łachewskiego pochodzą z początku lat 40. XVIII w. Związane są z działalnością gospodarczą założyciela stolarni – Michała Kazimierza Radziwiłła, hetmana wielkiego litewskiego

¹ Łachwa położona jest nad rzeką Śmierć, dopływem Prypeci, nieopodal Każangródką, w dawnym województwie brzesko-litewskim i dawnym powiecie pińskim (obecnie Białoruś).

² B. Maszkowska, *Z dziejów polskiego meblarstwa okresu Oświecenia*, Wrocław 1956; H. Pachelska, *Zarys dziejów polskiego stolarstwa meblowego*, „Przemysł Drzewny” 1998, nr 4, s. 6–7; W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746). Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000, s. 159. Produkcję stolarni w latach 1775–1784, w oparciu o archiwalia zgromadzone w Państwowym Historycznym Archiwum Białorusi w Mińsku (Национальный исторический архив Беларуси в г. Минске, dalej: PHABM), wspomnian w krótkim omówieniu meblarstwa wileńskiego doby klasycyzmu S. Mielezkiewicz (S.S. Mielezkiewicz, *Meble wileńskie* [w:] *W kręgu wileńskiego klasycyzmu*, Muzeum Narodowe w Warszawie, katalog wystawy pod red. E. Charazińskiej i R. Bobrowa, Warszawa 2000, s. 449, 450, 451).

³ Dokumenty Archiwum Radziwiłłów znajdują się obecnie w stolicach trzech państw: Polski, Litwy i Białorusi: Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius – Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie (dalej: LPAHW) i w PHABM.

i IX ordynata nieświeskiego, syna Karola Stanisława, kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego, i Anny z Sanguszków. Z dokumentów wynika, że w XVIII w. poza Łachwą w dobrach ordynackich i alodialnych Radziwiłłów z linii nieświeskiej działali również stolarze w Białej, Czuczewiczach Wielkich, Juszewiczach, Pohorile, Siemakowie, Zatury⁴, Albie, Słucku (po 1760 r.) i przez krótki czas w Zarzeczcu⁵. Obecnie, poza Białą, nie jest znana wielkość ani zakres ich prac.

Początki stolarni łachewskiej wiązać można z potrzebami jej założycieli – ordynatów nieświeskich – Michała Kazimierza i Urszuli z Wiśniowieckich, wynikającymi z przebudowy ich głównej rezydencji – zamku w Nieświeżu. Pierwsi rzemieślnicy pracowali w Łachwie już na początku lat 40. XVIII w. Nie wiadomo, czy działali we własnych, przydomowych warsztatach, ani gdzie mieściła się pracownia. Punktem zwrotnym było zatrudnienie i przyjazd, prawdopodobnie w początkach lutego 1745 r., Johanna Christopha Hera⁶, drezdeńczyka, który wcześniej pracował w Białej dla matki Michała Kazimierza – księżnej Anny. Kierował on pracami stolarzy przez ponad 30 lat.

W Łachwie oprócz stolarni zlokalizowany był tartak, a także warsztaty zatrudniające rzemieślników innych specjalności: tkaczy, koszykarzy, saniarzy, grzebieniarzy, stelmachów, kołodziejów, kowali, garbarzy⁷.

⁴ PHABM 694/2/4189, *Rachunek z Panem Kotowskim Ekonomem Łachewskim od dnia 5 Apryla 1774 Ru do Dnia 25 Juny 1775 Roku Czyniony, Manett u stolarzów Łachewskich y Czuczewickich 75 sztuk posadzki*, k. 1103v; *Remanent za 1775 r. – Manet u Hordzieja stolarza w Czuczewiczach*, k. 1442v; AGAD AR XXV, 2176/1, *Inwentarz Łachwy 1791*, k. 86–91, 153; AR XXIX, 5, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*, s. 541, 718; AR XXIX, 13, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*, 19 kwietnia 1779 r. – *Raport o rzemieślnikach nieświeskich Stolarze – Zimmermann – skarbowy / Z Jusewicz – Jan Jancewicz, Jurko Sradub, Ulas Kuchta, Miron Jancewicz / Z Zatury – Pawluk Szkoda, Dominik Chałopica / Z Simakowa – Harasin Sadowski, Maciej Sadowski, Siepan Jacewicz, Konrad Wiytowicz, Ales Rymankowicz, Siemion Wojtowicz, Jaśko Jarmarkowicz*; AR XXV, 2176/2, *Inwentarz majątności Łachwy 1791 r.*, s. 86–91, 153; XXV 2675/1, *Inwentarz Księstwa Nieświeżskiego 1757 r.*, k. 47–49, 53, 65; AR XXV 2675/2, *Inwentarz Księstwa Nieświeżskiego 1758 r.*, s. 45–47, 63.

⁵ Stolarnia w Zarzeczcu była zainstalowana na krótko, zapewne tylko w 1724 r. dla wyposażenia pałacu lub budynków gospodarczych w kluczu – AGAD AR XXV, 2673/3, *Inwentarz Księstwa Nieśwież, 1724*, s. 26.

⁶ Her podpisał zapewne zwyczajowy trzyletni kontrakt, który kończył się na początku lutego 1748 r., gdyż książę Michał Kazimierz wydał 14 grudnia 1747 r. polecenie Żychowickiemu – „w pięć niedziel po Bożym narodzeniu mija kontrakt Herowi Stolarzowi dlatego zalecam MWPan u aby miał oko na niego Żeby nie ujechał y tym sposobem utrzymywać Onego” (AGAD AR XXIX, 5, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*, s. 764). Szersze omówienie działalności Hera w służbie Radziwiłłów w artykule A. Kasprzak i S. Mielezkiewicz, *Johann Her – stolarz książąt Radziwiłłów*, zamieszczonym w tymże tomie.

⁷ PHABM 694/2/4189, *Expens pieniędzy w 1783 r.*, „Tkaczom Łachewskim za wytkanie płótna Skarbowego 40 zł”, k. 1101; ibidem, *Indegacia z włościan całego klucza Łachewskiego wybieranych Podatków Ugaynego, Pniowego, Maystrowniczego od Strzelców kotłowego, od Arendarzów za lat dwie to iest za Rok 1784 i za 1785 przez P. Bazylego Leniewicza Pisarza Puszczowego w przytomności ... włościan za wypytywaniem się wypisana, razem z Przebozem rachując wykonotowana*

Il. 1. Mapa Rzeczypospolitej z ok. poł. XVIII w.

Stan osobowy manufaktury

W spisach podatkowych hrabstwa Łachwy w latach 1742–1859 ok. 75 osób określono jako stolarzy. Wśród nich byli majstrowie, czeladnicy i uczniowie. Z innych dokumentów z Archiwum Radziwiłłów wynika, że wraz ze stolarnią w jednym budynku mieściła się *bednarnia*, która być może specjalizowała się w wyrobie klepki i taflí podłogowych przeznaczonych nie tylko na potrzeby

[i podpisana przez Józefa Rymińskiego [k. 791], w której odnotowano „w Roku 1784 wybierane Podatki Ugaynego i inne [w tym] rzemieślniczego od Maystrów y inne / Stolarze Miasto Łachwa maistrów 16–96 zł / Stolarze Miasto Czuczewicze wielkie maistrów 3–18 zł / Koszykarze majstrów Łachwa – 5 – zł 5, gr. 10”, a wymienieni w tym dokumencie są również: stelmachowie, kołodzieje, saniarze, grzebieniarze, kowale, garbarze [k. 791, 792]. Spisy podatków mieszkańców miasta zawarte w zachowanych inwentarzach dóbr Łachwa wymieniają rzemieślników tych specjalności (np. AGAD AR XXV, 2173/1, 2174, 2176/1, 2180, 2183, 2187).

radziwiłłowskie, ale również na sprzedaż. Nie wiadomo jednak, czy byli w niej zatrudniani stolarze, czy też wyszkoleni do wyrobu klepek bednarze, których również notowano w miasteczku. Za stolarzami przemawiają pisemne przekazy o kierowaniu do stolarni materiałów na tafle podłogowe, rozliczenia z wykonywanej pracy, w tym ilości posadzki, podpisywane zwrotem *stolarze łachewscy*, oraz wydane przez księcia Michała Kazimierza zlecenia stolarzom łachewskim na posadzki w zamku nieświeskim⁸.

Wykazy podatków płaconych przez mieszkańców Łachwy, poddanych radziwiłłowskich, pokazują, że zawód stolarski uprawiany był w niektórych rodzinach nie tylko przez kolejne generacje, ale także przez braci i kuzynów. Do rodów stolarskich należeli: Nawkowicze, Samusiewiczze, Szyłkiewiczze, Pałuszewicze, Pauchowie, Łusewicze, Leniwkowie, Knyrewicze (Knorewicze), Konopaccy, Kiryewicze, Baydowie. W okresach początkowym i późnym notowanych jest po kilku stolarzy, czeladników i uczniów, a w szczytowym spisy mieszkańców miasteczka ujawniają ok. 20 osób trudniących się tym zawodem. Np. w 1742 r. znane są nazwiska czterech rzemieślników tej profesji, w 1764 – pięciu, w 1782 – 20, w 1791 – 13, zaś w 1820 r. – 10.

Stolarczukami i *chłopcami stolarskimi* określano młodszych pracowników stolarni, zwolnionych z płacenia „ugajnego”. Do nich, oprócz uczniów, należeli zapewne czeladnicy, bowiem Iwana Serecę i Jakima Borysznego – określonych w roku 1784 jako *chłopców* – w roku następnym odnotowano już jako mistrzów płaćcych po 6 zł. Nadzór nad szkoleniem miał kierujący warsztatem mistrz, który zwyczajowo, podobnie jak w innych manufakturach radziwiłłowskich, zobowiązany był do wyuczenia miejscowych młodych rzemieślników. Do uczniów Johanna Hera w Łachwie należeli chwaleni za kunszt przez księcia i jego administrację Łukasz Boziukiewicz i Prokop (zapewne Bayda)⁹.

W stolarni byli zatrudnieni także ślusarze¹⁰, jednak niektóre, prawdopodobnie bardziej skomplikowane, zamki kupowano¹¹. Brak jest natomiast

⁸ AGAD AR XXIX, 9, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*, 21 września 1757 r. – *Ordynans stolarzom łachewskim na szybsze kończenie posadzki*, 10 maja 1759 r. – *Ordynans P. Zawistowskiemu Administratora łachewskiemu aby stolarze posadzki jak najwięcej wygotowali*.

⁹ Np. AGAD AR XXI, 9: List B. Jana Zawistowskiego, administratora Łachwy, z 21 czerwca 1760 r. – „Łukasz Boziukiewicz stolarz edukacji Hera umarł na którego miejsce chodzi brat młodszy”; List B. Jana Zawistowskiego z 1 marca 1762 r. – „Prokop stolarz edukacji Hera który był doskonały do robót stolarskiej fornerowanych ... umarł. Brat prosi o pracę”.

¹⁰ PHABM 694/2/4189, *Włość łachewska Remanent ... y Dani w kluczu łachewskim Pro Anno 1766* złożony 1761 (m.in. wymienia ślusarza Antoniego Poczesnego z miasta Łachwy), k. 1050v.

¹¹ PHABM 694/2/4189, *Remanent Folwarku Łachewskiego przed=rehabicyiny, po odbyty kal-kulacji, od 23 Januarij 1780 Ru. Do 15 Marca Tegoż Roku zdany* (wymienia m.in. zamki, w tym „u Antona 1778. za złotych dwa Kupiony” oraz zawiasy „kruki”), k. 1233.

wzmianek o tapicerach, co może świadczyć, że wyrabiane w Łachwie szkielety mebli siedziskowych dopiero po wysłaniu do Nieświeża lub Ołyki były wykańczane przez miejscowych tapicerów¹².

Warsztat i jego wyposażenie

W pierwszym okresie (od połowy lat 40. XVIII w. do 1759 r.) stolarnia była zapewne niezbyt dużą pracownią, mieszczącą się w nieznanym obecnie pomieszczeniach oficyn zamkowych. Na jej istnienie wskazują również notowani wówczas stolarze, zlecenia księcia Michała Kazimierza na meble i prace stolarskie, w tym potwierdzone działania¹³ w zamku i kościele jezuitów w Nieświeżu w latach 1751–1755. Pierwszą zachowaną wzmianką o warsztacie jest polecenie księcia Michała Kazimierza, aby *stolarnię przenieść z oficyn zamkowych do budynku przy grobli*¹⁴, który na ten cel wyremontowano. Pierwszy skromny opis stolarni łachewskiej wraz z położeniem zachował się w inwentarzu dóbr hrabstwa z 1764 r. Precyzyjniej opisana została w roku 1782. Z dokumentów wynika, że pracownia znajdowała się na folwarku położonym nieopodal drewnianego pałacu, oddzielona była żerdziowym ogrodzeniem i trójprzęsłowym płotem z dwuskrzydłowymi wrotami. Była wyremontowanym na ten cel budynkiem z drewna sosnowego brusowego, o wymiarach

¹² Wśród licznych sług radziwiłłowskich byli również tapicerzy (np. AGAD AR XXI, L nr 44, N nr 77, P nr 10).

¹³ Brak jest dokumentów inwentaryzacyjnych hrabstwa Łachwa za lata 1745–1763. Inne, które potwierdzają istnienie stolarni, to m.in.: zlecenia księcia Michała Kazimierza dla administratora dóbr łachewskich Żychowickiego na rozmaite roboty stolarskie do zamku nieświeżskiego (m.in. AGAD AR IV, kopie, t. 7, 1 sierpnia 1748 r. – „...przysłane stamtąd biuro alis stół bardzo mi się podobał dla tego rozkażesz WP. Herowi ażeby porzuciwszy wszystkie inne roboty, kończył y robił iak najwięcej takich stołów, iak tam stanę z Ołyki...”, 8 listopada 1749 r. – „...abyć odsyłał ... stoliki dla IMP Kanclerza WXLitt [Jana Fryderyka Sapięhy] y IP Kasztelana Poznańskiego [Melchiora Gurowskiego]”. Stolarze łachewscy pod kierownictwem Hera wykonywali również wyposażenie kościoła i zakrystii oo. Jezuitów w Nieświeżu (AR XXIX, t. 6, *Postulata regulujące się do woli Pańskiej JOX Fundatora*, 12 grudnia 1751 r. – „4. Upraszam o ordynans Pański aby z Łachwy do Zakrystii drzwi sprowadzono, do kościoła ławki, ambonę, ołtarz na relikwie; 12. Upraszam o ordynans do Łachwy, aby tam stolarze do nowej zakrystii szuflady, szafy wczesnie sporządzali”; AR XXIX, 7, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*, 12 listopada 1752 r. – *Ordynans na stolarzy łachewskich*; ibidem, 14 kwietnia 1758 r. – *Asygnacja dla stolarzów łachewskich*, 6 sierpnia 1758 r. – *Ordynans na podwodę dla Hera do Łachwy*; AR IV, t. 11, *Kopie*, 1 września 1752 r. – „[Żychowicki] masz ... wysłać Hera ze wszystkimi stolarzami Łachewskimi gdyby tu jak nayprędzej stawał w Nieświeżu”. Sytuacja dotycząca manufaktury w Łachwie, w której działalność stolarni potwierdzana była dokumentami innymi niż inwentarze, znana jest także np. z Czuczewicz Wielkich (AR V, 519, list Jana Hilla z Nieświeża z 30 listopada 1754 r.). Zob. A. Kasprzak i S. Mieleškiewicz, *Johann Her...*, przyp. 21–26.

¹⁴ AGAD AR XXIX, 9, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*, 10 października 1759 r. – polecenie dla Zawistowskiego, administratora łachewskiego, s. 501.

8 na 5 sążni (ok. 15,5 × 9,7 m), z drzwiami i podłogą z tarcicy. Mieściła pod wspólnym dachem z dranic kilka pomieszczeń: dwie duże izby z osobnymi alkierzami – mieszkalną i stolarską, bednarnię¹⁵, świronek, czyli lamus, małą izbę, zwaną izdebką, oraz dwa niewielkie pomieszczenia określone jako *chlewki*, a używane *dla składania tarcic*. W izbie mieszkalnej była *podłoga tarciczna stara*. W izdebce z oszklonymi oknami znajdował się piec *piekarniany z cegieł*. W pozostałych dwóch izbach rozdzielonych sienią oraz w alkierzu przy stolarni były również piece „krzyżowe” i kominki. Okna w budynku miały szklane wypełnienia¹⁶. Ok. 1800 r. zbudowano nową suszarnię¹⁷ z sosnowych okrągłaków o wymiarach 6 na 3 sążnie (ok. 11,6 × 5,8 m), z piecem *orydynaryjnym z gliny*. Stolarnia wyposażona była w 1773 r. w pięć¹⁸ warsztatów skarbowych, 10¹⁹ w roku 1791, a w końcu XVIII w. i na początku XIX w. w osiem²⁰.

Nieco światła na wyposażenie stolarni łachewskiej rzucają dokumenty dotyczące rozrachunków rocznych i remanentów. Np. w 1773 r. wymienione są w tym warsztacie takie narzędzia, jak: *Hebel w oprawie żelazny*, *Młot duży*, *Pras Żelaznych do Fornieru szt. 1*, *Dłuto duże szt. 1*, *Napilników szt. 3*, *Szwidrów do gwintowania szt. 2*, *Piłka do rżnięcia Fornieru szt. 1*, *Piłka stara bez oprawy do fornieru szt. 1*, ... *Heblów do Listew szt. 28*, *Heblów Dużych szt. 2*, *Heblów Małych 10 do Zgorzeli*, *Dłut prostych 13*, *Szwidrów na kołowrotkach 2*, *Kruków żelaznych do warsztat. 9*, ... *śrub drewnianych 18*²¹. Niemal w tym samym czasie na dalsze wyposażenie warsztatu składały się zapewne niektóre sprzęty z zapisanych zbiorowo jako *naczynia folwarczne*. Wśród nich były: *stołki do siedzenia*, *stoliki małe*, *11 stołów w budynkach*, a także *stoły sosnowe i lipowe stolarskiej roboty*, *z szufladami*, *szafa stolarskiej roboty*²² oraz *szafa olchowa*

¹⁵ W opisie folwarku z 1791 r. bednarnia występuje jako osobny budynek, wzniesiony z sosnowych okrągłaków, nakryty dranicami, określona jako „niedawno wybudowana” – AGAD AR XXV, 2176/1, s. 5.

¹⁶ Opisy inwentarzowe stolarni zamieszczone zostały w pięciu dokumentach: *Inwentarz dóbr klucza Łachwa 1782* (AGAD AR XXV, 2173/1, s. 12), *Brulion Inwentarza Dóbr Łachwa*, kon. XVIII w. (AR XXV, 2183, s. 12), *Inwentarz Łachwa, 1803* (AR XXV, 2186, s. 6), *Inwentarz Łachwa, 1805* (AR XXV, 2187, s. 6), *Inwentarz majątności Łachwa 1791* (AR XXV, 2176/1, s. 7).

¹⁷ W opisie folwarku z 1803 r. suszarnia określona została jako nowa – AGAD AR XXV, 2186, s. 6.

¹⁸ PHABM 694/2/4189, *Podanie klucza Łachewskiego po Uczynionym Porachunku Rocznyim z Jm Panem Wirzbą po S. Jan w Roku 1773*, k. 1221.

¹⁹ AGAD AR XXV, 2176/1, s. 7. Brak możliwości określania precyzyjnych zmian ze względu na wybiórcze zachowanie akt.

²⁰ AGAD AR XXV, 2183, *Brulion Inwentarza Dóbr Łachwa*, kon. XVIII w., s. 12; AR XXV, 2186, *Inwentarz Łachwa, 1803*, s. 6; AR XXV, sygn. 2187, *Inwentarz Łachwy, 1805*, s. 6.

²¹ PHABM 694/2/4189, *Podanie klucza Łachewskiego po Uczynionym Porachunku Rocznyim z Jm Panem Wirzbą po S. Jan w Roku 1773*, k. 1221.

²² PHABM 694/2/4189, *Remanent folwarku łachewskiego*, 23 marca 1780 r., k. 1250v.

Il. 3. Taboret z kościoła pojezuickiego w Nieświeżu, wykonany w stolarni łachewskiej w latach 1751–1753. Fot. Stefan Mieleszkiewicz.

z drzwiczkami podwojnemi na czterech zawiasach żelaznych z zasówką, y trzema probojami żelaznemi, stół wielki sosnowy roboty stolarskiej, stołów takichże małych z szufladkami 2; podobny mały bez szuflady, stołów ordynaryjnych wielkich y małych – 6; Zydle sosnowy prosty, Stolec (?) z poręczami, stolokow – 3, łózek starych i nowych – 13²³.

Część wyposażenia sprowadzano z Królewca²⁴. Nie wiadomo, czy pewne narzędzia w stolarni należały do majstrów, bo choć w jednym z dokumentów stwierdza się, że w stolarni skarbowym skarbowe wszelkie naczynia y warsztaty, na których stolarze tameczni robić zwykli²⁵, to inny wymienia naczynie po

²³ PHABM 694/2/4189, *Remanent Folwarku Łachewskiego przed=rehabicyiny, po odbytey kalkulacji, od 23 Januarij 1780 Ru. Do 15 Marca Tegoż Roku zdany wymienia je w grupie „Naczynia Folwarczne”, k. 1237.*

²⁴ AGAD AR XXIX, 15, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*, 29 maja 1782 r. – *Auszytk do Królewca – naczynia stolarskie / – naczynia stolarskie do Łachwy.*

²⁵ AGAD AR XXIX, 17, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*: 26 sierpnia 1791 r. – *Instrukcja p. Offenbergowi rewizorowi hrabstwa łachewskiego.*

Łukaszu Stolarzu teraz Jego Syna Jana Somusiewiczza²⁶. Własne narzędzia miał Her, po jego śmierci bowiem zwrócono je jego żonie na polecenie księcia Karola Stanisława²⁷.

Od 20 VII 1778 r. do 1780 r. brak było w stolarni narzędzi, jako że *Naczynia stolarskie inwentarzowe wszystkie do Nieświeża zabrano*, co może świadczyć, że stolarze zostali włączeni w zakrojony na dużą skalę remont zamku nieświeskiego ze względu na powrót z banicji księcia, a stolarnia łachewska działała w ograniczonym zakresie²⁸.

Ostatnie znane dyspozycje dotyczące stolarzy łachewskich pochodzą z lat 1793 i 1797²⁹. W dwóch najpóźniejszych z zachowanych opisów stolarni łachewskiej z 1803 i 1805 r. została ona określona jako *stara*. Jej kres nastąpił przed sporządzeniem w 1813 r. kolejnego inwentarza dóbr hrabstwa Łachwy, w którym nie umieszczono już jej opisu ani nawet jej nie wymieniono. Można przypuszczać, że przyczyniła się do tego kampania napoleońska 1812 r. W miasteczku pozostali stolarze, którzy być może podjęli pracę w innych, przystosowanych na ten cel pomieszczeniach folwarcznych bądź w zmienionej sytuacji ekonomicznej założyli własne warsztaty pozostające w zależności od nowego właściciela dóbr – Ludwika Wittgensteina, męża Stefanii Radziwiłłówny, córki księcia Dominika.

Nadzór warsztatu

Stolarnią kierował majster, który podlegał ekonomom łachewskim. Długoletnim mistrzem był Saksończyk Johann Her³⁰, od 1745 r., prawdopodobnie do śmierci w 1779 r. W czasie ok. 70-letniej historii tej manufaktury pieczę

²⁶ PHABM 694/2/4189, *Podanie klucza Łachewskiego po Uczynionym Porachunku Rocznym z Jm Panem Wirzbą po S. Jan w Roku 1773*, k. 1221.

²⁷ Książę w sprawie sporządzenia spisu narzędzi po Herze i ich zwrotu Agnieszce Herowej zwrócił się listownie 7 kwietnia 1779 r. do „Łowczego Puszczy Łachewskich” – AGAD AR IV, 894, s. 221.

²⁸ PHABM 694/2/4189, *Remanent Folwarku Łachewskiego przed=rehabicyiny, po odbytey kalkulacji, od 23 Januarij 1780 Ru. Do 15 Marca Tegoż Roku zdany*, k. 1233. Stolarnia funkcjonowała normalnie przed wywiezieniem narzędzi, gdyż w tym samym dokumencie (k. 1233) odnotowano „do Pałacu stołków nowych dwadzieścia cztery, Zydlow 4, Stołów Nowych kuchennych 8. 1778 in Julio zrobionych”.

²⁹ AGAD AR XXIX, 17, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*: 25 kwietnia 1793 r. – „fabryki dawniej tam były y wyuczni maystrowie kosztem skarbu, gdyby ci ex fundo przenoszeni nie byli, iako to stolarze krześlarze...”; 2 lipca 1797 r. – „[do p. Kaminskiego] X. Katenbrnikowi, udziel p. stolarzów do zrobienia trumien... a y ławki w kościele ... ażeby były nowe przez stolarzów łachewskich zrobione”.

³⁰ Zob. A. Kasprzak, S. Mielezkiewicz, *Johann Her...*

Il. 4. Ambona w kościele pojezuickim w Nieświeżu, wykonana w stolarni łachewskiej w latach 1751–1753. Fot. Piotr Jamski.

nad całym folwarkiem łachewskim sprawowało kilku administratorów. Do nich należeli: Józef Żychowiecki, Jan Zawistowski, Wincenty Kołłątaj, Kotowski, Kulicki, Wierzba, Michał Kulesza. Mieli oni bezpośredni dozór nad stolarnią, a ich kompetencje wchodziły nawet w prostsze sprawy technologiczne. Ekonomowie łachewscy wykonywali polecenia i rozliczali się z księciem lub księżną osobiście bądź ich wolę realizowali urzędnicy ordynacy, np. J. Sobieski, major i komendant Nieświeża, komisarze – Józef Trzcński i Karpowicz, murgrabiowie zamku w Nieświeżu, np. Kurowski, czy też rewizorzy hrabstwa łachewskiego, m.in. Offenberga.

Sprawy osobowe i socjalne

Różne dokumenty dotyczące administracji dóbr łachewskich zawierają informacje o płacach, deputatach, strawnym, a także o płaconych podatkach i czynszach. W zorientowaniu się w wysokości tygodniowych kwot wypłacanych służbie na wyżywienie może pomóc *Regestr Stolarzów Łachewskich y strawnych onym naznaczonych Roku 1764 od Dnia pierwszego...*: 1. Jan Her Stolarz mayster iak dawniey brał tak y teraz, 2. Choma Kononowicz stolarz 2 zł, 3. ... Boznikiewicz stolarz 2 zł, 4. Kuzma Nowkowicz chłopiec 1 zł, 5. Apanas Knorewicz chłopiec 1 zł, 6. Roman Pałuszewicz chłopiec 1 zł, 7. Iwan Samuszewicz chłopiec 1 zł; *Podług tey Tabelki Tygodniowe Strawne Stolarzom Łachewskim od dnia dzisiejszego arendarze Łachewscy punktualnie powinni Herowi Maystrowi roczney pensyi czasu należytego płacić pilno zapolecam Panu Administratowi w Łachwie. [podpisał] Kazimierz Haraburda komisarz Generalny JOX Dobrodzieja A 1764 miesiąca Marta 31 Dnia*³¹. Stolarzy delegowanych w odległe miejsce, np. do Wilna i Zaslavia, opłacano dodatkowo³².

Oprócz strawnego i rozmaitych deputatów stolarze zatrudniani w Łachwie mogli uprawiać dzierżawione od księcia działki rolne położone w pobliskich wsiach. Do zobowiązań wobec „skarbu radziwiłłowskiego” należało płacenie czynszów i podatków, tzw. „birzy” (birczy) oraz „ugajnego”³³.

³¹ PHABM 694/2/4189, k. 358.

³² PHABM 694/2/4189, *Rachunek Przedrahibyiny z JPanem Kotowskim Ekonomem Łachewskim od dnia 4 Junij 1779 do Ru 1780 do Dnia 23 Januarij In tractu rachunków Jurydycznych przed Rehabicyą Dóbr Łachwy Expediowaany; m.in. „60 zł Stolarzom dwum Łachewskim za robotę w Zaslawiu po cztery miesiące pierwszej posesji, 80 zł Stolarzom Trzem za magiel trzy w Zaslawiu i Wilnie pierwszej posesji”*, k. 1166.

³³ Np. PHABM 694/2/4189, *Reyestr Czyszów y Dani Miodowey Roku 1769 Sporządzony*, k. 1087v; 694/1/4189, *Regestr Birzy pro Anno 1766* [miasta Łachwa], m.in. k. 11034–1036v; ibidem, *Odebranie czyszów miasta Łachwy w Roku 1768 Dnia 1 Xbra*, min. k. 1056–1058; ibidem,

Niektórzy z łachewskich pracowników za nieznaną przewinienia trafiali pod dozór warty i w dyby. W trakcie odbywania kary wykonywali sprzęty, prawdopodobnie bez wynagrodzenia³⁴.

Asortyment wyrobów

Stolarnia łachewska realizowała różnorodne zamówienia Radziwiłłów nieświeskich i zewnętrzne. Wykonywano w niej stolarkę budowlaną, głównie okna i okiennice³⁵, podłogi i posadzki³⁶, treliarze ogrodowe³⁷ i inspekty, a także wiosła³⁸. Tafle posadzkowe, w większości dębowe, trafiały do radziwiłłowskich

Regestr Birż za rok 1782 [miasta Łachwa], m.in. k. 1007–1007v; ibidem, *Indegacia z włości łachewskich za rok 1784 yza 1785 czyniona w Łachwie Roku 1786 mca Junij Dnia 13* [wymienia stolarzy] / „Miasto Łachwa / 1784 Ugayne od Maystrów”, k. 1424.

³⁴ PHABM 694/2/4189, *Raport Podług Zostawionej mnie Dyspozycyi Ustney JOW Xcia Pana Dobrodzieja w Roku 1782 Mca Januarij 20 Dnia z Łachwy przysylający* – „1mo Stolarzów Ośmiu siedzących pod Wartą y po iedney Dybce noszonych na nodze. Zrobili krzesel po tę Datę 70: reszty mają kontynuować podług Woli Waszey Mości do Dwuchset na następujące Zapusty – Tadeusz Drożyłowski”, k. 759; AGAD AR XXIX, 15, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*, 25 lutego 1782 r. – *Dyspozycja Dróżyłowskiemu łowczemu łachewskiemu* – „stolarzów siedzących w niewoli z rozkazu mego uwolnij”.

³⁵ Np. PHABM 694/2/4189, *Na 200 sztuk Posadzki do Szczors 8 dębowe kopy tarcicy, 21 szt. tarcicy / [na] okiennice, stoliki, na Podłogi, Drzwi, Okna*, k. 1103; ibidem, *Regestr .... Roczney klucza Łachewskiego ... Przychodów i Rozchodów Anno 1767 Dn 24 Junij mający się 1768 Marta Dnia 11, Rozchód tarcic na ramy do okien oficyn zamkowych*, k. 1280; ibidem, *Expens pieniędzy w 1783 r. – kwit JP. Dróżyłowskiego za okien ... do roboty stolarzom y za nią 2 zł 20 gr*, k. 1101.

³⁶ M.in. PHABM 694/2/4189, *Rachunek z Panem Kotowskim Ekonomem Łachewskim od dnia 5 Apryla 1774 Ru do Dnia 25 Juny 1775 Roku czyniony – Rozchód Miodu, Wosku, Potaszu y Posadzki do Szczors za kwitami; Mannet u Stolarzów Łachewskich y Czeczewickich 75 (posadzki sztuk)*, k. 1103v; ibidem, 1776 r. – *transport posadzki z Łachwy do Szczors*, k.1141; ibidem, *Rozchód na 200 sztuk Posadzki do Szczors 8 dębowe kopy tarcicy 30 21 dębowe sztuk tarcicy*, k. 1103; ibidem, *Rachunek Stolarzów Łachewskiej na Skarb JOKs. Pana różnymi czasy dostarczane z Łachwy za kwitami odbieranemi 1783 sporządzony z dyspozycji JOX Pana do opłacenia JM Panu Nietzelowi Podskarbiemu podany do Dat Su pra* – „1mo W Roku 1768 Maja 12 Dnia za kwitem budowniczego Floronowicza dowieźli posadzki na Skarb JOX sztuk – 180, za Sztuka 2 należałoby się zł 360 Aże podług konotowanej Supliki poprzez samego JOgo Pana – Ipan Kulicki Ekonom Łachew. Tymże Stolarzom wypłacił zł 125, niestety więc jeszcze do zapłacenia 235 zł; 2to 1782 Junij 4. Dnia Za Kwitem JPana Lutnickiego Chorążego dowieźli sztuk N° 30 sztuka a Groszy 10 fecit 10 zł, 3^{io} Roku 1783 D 23 Febr: Za Kwitem P^a Budowniczego Rentowicza dowieźli Posacki Sztuk N° 120 Sztuka a zł 3 fecit – 360 zł; 5to Roku 1783 Junij 9 D. Za Kwitem P^a Budowniczego Rentowicza Dowieźli Posacki sztuk 230 sztuka a zł 3 fecit – 690”, k. 766; ibidem, *Należności Stolarzom Łachewskim* – „1mo 1783(?) 24 7bris za kwitem Rzutowicza [Rentowicza] Budowniczego Posadzki sztuk 100 a / 3 zł – 300 zł / 2do 1783 7 aug. za kwitem Kurowskiego Murgrabiego Krzesel Tuzinów Szczęś a / 6 zł Sztuka – 144 / 4to 1784 9 auf. Kwit Rzutowicza Budowniczego na Posadzki Sztuk 300 a / 3 zł – 900 / 5to 1784 10 7br [września] Kwit tegoż na Posadzki szt. 150 a / 3 zł – zł 45 / 7mo 1784 24 Marty Kwit Rzutowicza Budowniczego Posadzki Sztuk 550 a / 3 zł – zł 1650”, k. 794.

³⁷ PHABM 694/2/4189, *Należności Stolarzom Łachewskim – 3tio 1783 20 8bris kwit JPana Drożyłowskiego kapitana za robotę Trylarzów i szaf zł 54*, k. 794.

³⁸ PHABM 694/2/4189, *Expens Drzewa z Puszczy na Fabrykę Skarbową* [ok. 1782 r.]; m.in. „Jasieniny do stolarni na wiosła kłód szt. 25”; k. 761v.); ibidem, *Regestr różney Roboty z Rozkazu JO^o*.

Il. 5. Ołtarz relikwiarzowy pw. Św. Piotra w kościele pojezuickim w Nieświeżu, wykonany w stolarni łachewskiej w latach 1751–1753. Fot. Piotr Jamski.

rezydencji³⁹, ale również sprzedawano je do innych pałaców⁴⁰. Podłogi robiono na potrzeby budynków folwarcznych, zapewne także do kościołów i cerkwi w dobrach księstwa nieświeskiego i hrabstwa łachewskiego.

Z inwentarza zamku nieświeskiego z lat 1764–1765⁴¹ wynika, że w Łachwie wyrabiano: szafy, szkatułki, stoły, stoliki, stoliki do gry, stoliki składane, *okowane*, czyli zapewne sekretarzyki podróżne, a także konfesjonały do kaplicy zamkowej. Potwierdzają to listy pomiędzy księciem a urzędnikami nadzorującymi stolarnię⁴². Wskazują one także na wytwarzanie innych sprzętów: krzesel⁴³

Książęca Imć Woyewody Wileńskiego Pana Dobrodzieja do Nieświeża odesłany przez Stolarzów Łachewskich robioney [ok. 1783 r.], oprócz posadzki, stolików i szaf wymienia także 30 sztuk wioseł, k. 771.

³⁹ Polecenia wykonywania posadzki, głównie do zamku w Nieświeżu, wychodziły w różnych okresach działalności stolarni, np. AGAD AR XXIX, 5, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*, 19 grudnia 1747 r., s. 762; AR XXIX, 7, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*, 7 lipca 1753 r., s. 462; 21 września 1757 r. – *Ordynans do JM Pana Żychowieckiego ażeby przykazał Stolarzom Łachewskim jak najprędzej posadzkę robić* – AR XXIX, 9, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*, s. 253; AR XXIX, 15, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*: 14 września 1781 r. – *Dyspozycja Zawistowskiemu Ekonomowi łachewskiemu – na przysłanie tarcic z tartaku łachewskiego / – posadzki kwadratowej dębowej do pokoju i łazienki / – majstrów co posadzkę robią*; 5 grudnia 1782 r. – *Dyspozycja Drożyłowskiemu porucznikowi aby posadzek w Łachwy i stolarzy do pokoi zamkowych jak najszybciej wyszykował*; 17 lutego 1783 r. – *Dyspozycja Kołtąjowi ekonomowi łachewskiemu na posadzkę kwadratową*.

⁴⁰ PHABM 694/2/4189, Rozchód Tarczyc „na posadzki do Szczors 2 kopy 50 szt. tarcicy dębowej, za złotych 32 przedano, Remanentem podano 1775 zebrano / Konotuje Jabłonowski” – k. 1442–1442v; 694/2/4189, *Rachunek z JPanem Kotowskim Ekonomem Łachewskim od dnia 22 Maia 1777 Po Dzień 5 Junij 1778 Roku Czyniony* wymienia posadzkę dębową w ilości 230 szt. do Zasławia; k. 1151.

⁴¹ AGAD XXV 2696/1, *Inwentarz zamku nieświeżskiego spisany przez Ignacego Wawrzeckiego i Joachima Chmarę* w 1764 i 1765 r., k. 70, 75v., 79, 82v., 87, 94, 106v., 104, 108, 127, 152, 155.

⁴² Zob. przyp. 38 oraz A. Kasprzak, S. Mielešzkiewicz, *Johann Her...*, przyp. 37; AR XXIX, 5, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*, *Do JP Gawareckiego z Łachwy D 3 Junij 1747 Anno* „... Stolików także ... na Cztery Osoby do Lombra, Suknem zielonym obitych czyliteż Inaczej jak pięknie akomodowanych każ WMPanu Stolarzowi zrobić i one przez też podwoły do Kamieńca podsyłać, zaktóre JP Ekonom moy wraz zapłaci, obliguję tylko WMPa gdybym te stolik przez pogrzebem JOXżny matki Moiey wcześniej mógł mieć w Nieświeżu”, s. 451–452; PHABM 694/2/4189, list J. Sobieskiego do ekonoma łachewskiego – „stoliki do zamku Chciej JOW Imć Pan Dobrodziej iak najprędzej kazać robić y przysłać”, k. 892; ibidem, *Rachunek z J.P. Zawistowskim Ekonomem Łachewskim od R^u 1764 od D. 1 Septembra do R^u 1765 do 1 7bra czyniony, Rozchód tarcicy na kantorki i na stoliki [olchowej, sosnowej, dębowej]*, k. 1135v; ibidem, *Rachunek z Panem Kotowskim Ekonomem Łachewskim od Dnia 5 Apryla 1774 Ru do Dnia 25 Juny 1775 Roku czyniony – na 200 sztuk Posadzki do Szczors 8 dębowych kop tarcicy i 21 szt. tarcic dębowych, Dla Moskwy na stoliki, Stołki Szkatuły i do mostów 7 kopy tarcicy sosnowej, 30 szt dębowych tarcic, Dla Ekonomu na Kantorek y Szkatułę, Dla Komisarza na kufer okiennice, stolik, na Podłogi, Drzwi, Okna*, k. 1103; ibidem, *Rachunek Przedrahibicyiny z IPm Kotowskim Ekonomem Łachewskim od Dnia 4 Junij 1779 do Ru 1780 do Dnia 23 Januarij in tractu rachunków Jurizycznych przed Rehabicyą Dóbr Łachwy Expediowany – 48 zł – Stolarzom ośmiu za kantorek zł 16, Tę szkatułę forniowaną wł. Przypkowskiego zł 32 dla Boruchowicza wróconą*, k. 1166.

⁴³ Zob. przyp. 34; niektóre zapisy dotyczące łachewskiej stolarni wskazują na wykonywanie znacznych partii krzesel – PHABM 694/2/4189, *Rachunek Stolarzów Łachewskiej na Skarb JOKs. Pana różnymi czasy dostarczane z Łachwy za kwitami odbieranemi 1783 sporządzony z dyspozycji*

i kanap⁴⁴, stolików do *tryk-traka* i *trumadame*⁴⁵, kantorków⁴⁶, przez które rozumiano sekretery bądź biurka, a także zydl, ław, stołów kuchennych czy łózek i tapczanów dla służby dworskiej⁴⁷. Były to meble zarówno z litego drewna, jak i fornirowane oraz inkrustowane mosiądzem i cyną, a zapewne też intarsjowane, m.in. w *Floresy i Esy*. Część sprzętów była woskowana, olejowana bądź malowana, wskazują na to zachowane rachunki za wosk, olej i farbę⁴⁸ oraz rozporządzenia książęce i kontrakty⁴⁹. Gotowe wyroby wysyłano do Nieświeża i Ołyki⁵⁰, a zapewne także do innych radziwiłłowskich pałaców i dworów oraz budynków folwarcznych w rozmaitych kluczach.

JOX Pana do opłacenia JM Panu Nietzelowi Podskarbiemu podany do Dat Su pra – 2do 1783 7 aug. za kwitem Kurowskiego Murgrabiego Krzesel Tuzinów Sześć a / 6 zł Sztuka – 144, k. 794; ibidem, Należności Stolarzom Łachewskim – 2do 1783 7 aug. za kwitem Kurowskiego Murgrabiego Krzesel Tuzinów Sześć a/6 sztuka zł 144, 800 1785 31 maj kwit Kurowskiego Murgrabiego na Krzesel Tuzinów 6 a/2 zł 144, k. 794; A. Kasprzak, S. Mielelszkiewicz, Johann Her. ..., przyp. 37.

⁴⁴ AGAD AR XXIX, 9, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych, Instrukcja tymże JWP Komisarzom* [Rymaszewskiemu i Prokopowiczowi] 17 8bris 1759 – „a Stolarz niechay robi kanapki, stołki i stoliku jakich model przyszlę”, s. 504; PHABM 694/2/4189, *Należności Stolarzom Łachewskim* – „6to 1784 20 7bris kwit burgrabiego na kanap Sztuk 12 jedna a/12 zł 144”, k. 794.

⁴⁵ AGAD AR IV, t. 11, *Kopie ustaw Michała Kazimierza Radziwiłła*, 30 grudnia 1749 r. – „[polecenie dla Żychowickiego] ... stoliki z trytrakami iakom iuż rozkazał odsyłał WP do P. Kanclerza y P. kasztelana poznańskiego”; AR IV, t. 8, *Kopie ustaw Michała Kazimierza Radziwiłła*, 2 februarij 1748 Anno– „[polecenie dla administratora ołyckiego] ... Przywiezie tam major Trzcziński stoły Trum de Dam [trumadame] które odsyłały do Łachwy...”.

⁴⁶ PHABM 694/2/4189, „Administrator Dóbr naszych Łachewskich rozkazać ma naszą własną potrzebę Stolarzom Łachewskim zrobić kantorków dwa z szafkami górnemi, kałamarzyków po różnych dwa, tudzież koszykarzom koszyków Cztery co zaleciwszy własną ręką 16 Xbris 1770 Anno Teresa Xiężna Radziwiłłowa”, k. 959; ibidem, *Rachunek Przedrahibyiny z JPm Kotowskim Ekonomem Łachewskim od Dnia 4 Junij 1779 do Ru 1780 do Dnia 23 Januaris in tractu rachunkow Juridycznych przed Rehabicyą Dóbr Łachwy Expediowany*, 48 zł stolarzom ośmiu za kantorek, k. 1166; ibidem, *Rachunek z JP Zawistowskim Ekonomem Łachewskim od Ru 1764 od D. 1 Septembra do Ru 1765 do 1 7bra Czyniony, Rozchód tarcicy, na kantorki na stoliki na paki 1 kopa tarcicy sosnowej, 1 kopa tarcicy olchowej, 15 sztuk tarcicy olchowej, 1 kopa dębowa, 32 szt. tarcicy dembowej*.

⁴⁷ Np. PHABM 694/2/4189, *Należności Stolarzom Łachewskim*, k. 794.

⁴⁸ PHABM 694/2/4189, 4 9bra 1782 *Stolarzom na Oley, Wosk y Farbę do Fornierowania Statków 5 zł 13 gr.*, k. 1398v; ibidem, *Rachunek z Panem Zawistowskim Ekonomem żywyszym Łachewskim od Ru 1766 od 30 Augusta do Ru 1767 do 23 Juny do Rehabicyi... Dziedziców Łachwy, w 1779 xbra 21 Czyniony, Rozchód Miodu, Wosku i Kleju – Stolarzom do forniowania 2 wosk (ćwierci funtów), 6 kley (funtów), 2 kley (ćwierci funtów)*, k. 1113v.

⁴⁹ AGAD AR XXIX, 5, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych, Do Im P. Budowniczego z Łachwy 4 Junij 1747 / „masz WmP. Lichtarzow Drewnianych na Ołtarze Tokarzowi kazać wytoczyć Szesnaście i one pomalowawszy tu do Łachwy do kościoła przysłać*”, s. 540; AR XXIX, 9, *Kopie rozporządzeń gospodarczych*, 21 listopada 1757 r. – „stolarz Stołkow takich niech robi więcej których pięknie kazać potem pomalować”, s. 274; AR XXIX, 16, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*, 24 marca 1784 r. został podpisany kontrakt pomiędzy księciem Karolem Stanisławem a Karolem Rudnickim na malowanie i lakierowanie mebli, s. 42.

⁵⁰ Np. PHABM 694/2/4189, *List do Ekonomy Łachewskiego podpisany J. Sobieski Major y Kommen. 23 Xbr 1767*, „Stoliki do zamku Chciej JOW Imć Pan Dobrodziej iak najprędzej kazał robić y przysłać. Podwód dziesięć potrzeba będzie po rzeczy do Ołyki posłać się mające, które z końmi dobrmi aby gotowe były”, k. 896.

Wyposażenie łachewskich świątyń (katolickiej i grekokatolickiej) w stolarkę okienną, podobnie jak najważniejszej w księstwie – oo. Jezuitów w Nieświeżu – potwierdzają archiwalia. W przypadku tej ostatniej były to również: ołtarze relikwiarzowe, ambona, ławki, balustrada oddzielająca nawę główną od prezbiterium, drzwi i wyposażenie nowej zakrystii. Stolarze łachewscy wykonali także katafalk księżnej Urszuli z Wiśniowieckich Radziwiłłowej⁵¹, a najprawdopodobniej także katafalk Anny z Sanguszków Radziwiłłowej oraz trumny i ławy⁵² do nieznannej świątyni. W Łachwie sporządzano także drewniane, toczone lichtarze⁵³. Nie można wykluczyć, że rzeźbione świeczniki, obecnie w kościele parafialnym w Nieborowie i w nieświeskiej farze, również zrobili łachewscy stolarze. Prawdopodobne jest, że wyposażenie innych świątyń we włościach księstwa nieświeskiego także pochodzi z łachewskiej pracowni.

Materiały używane w manufakturze

Stolarnia łachewska w podstawowy surowiec – drewno – zaopatrywała się w tartakach zlokalizowanych w kluczu łachewskim i lenińskim (np. w Łachwie i Lubczynie), a nawet w dość odległych Nalibokach⁵⁴. Pozyskiwano je również z Puszczy Sieńkowskiej⁵⁵. Trafiały do warsztatu m.in.: dęby, jesiony, klony, lipy, olchy, grusze, jabłonie⁵⁶. Dzięki dokumentom rozchodu drewna znane są cele,

⁵¹ AGAD AR XXIX, 7, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*, 6 czerwca 1753 r. – *Ordynans dla stolarzy łachewskich trzech na zrobienie katafalku dla Franciszki Wiśniowieckiej*.

⁵² AGAD AR XXIX, 17, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*, 2 lipca 1797 r. – „[do p. Kaminskiego] X. Katenbrnikowi, udziel p. stolarzów do zrobienia trumien ... a y ławki w kościele ... ażeby były nowe przez stolarzów łachewskich zrobione”.

⁵³ AGAD AR XXIX, 5, 4 lipca 1747 r., s. 540.

⁵⁴ PHABM 694/2/4891, *Reyestr Drzewa Różney cojpotrzeba do Roboty Stolarskiej z informacji Maystra D. 10 Miesiąca Julij w R. 1779 Podano* – „[pkt] 8. Z nalibockiego tartaku Mego do Fabryki do starczać Gdyż tutejszy Tartak Niewystarczy [łachewski, gdyż dokument podpisał łowczy łachewski p. Drozdowski] / 9. Dembiny Czarney Coznaden się w Nalibokach”, k. 693; ibidem, *Punkta do Rezolucyi JO Pana* – „[pkt] 4. Tartak w Lubczynie do Czasu ... kazałem, a nowy Tartak w Łachwie stawiany będzie na który Drzewo wypuszczac dysponowałem”, k. 704; ibidem, *Kalulacya Folwarku Lubczyńskiego y Wolańskiego 24 Junii 1769 od erdem 24 Junii 1770 za Rok zupełny ieden sporządzone, Ekspens Tarcic na Różne Potrzeby Skarbowe tak do roboty stolarskiej, na reperacie Karczem y do Zwonnicy Łachewskiej*, k. 1198v.

⁵⁵ PHABM 694/2/4891, *Raport Drzewa wypuszczonego na potrzebę Skarbową w Ru 1783* – „Z Puszczy Sieńkowskiej ścięto do Stolarni Dębów 50 szt.; Z tejeż Puszczy ścięto do Bednarni Dębów 8 sztuk”, k. 766.

⁵⁶ Np. PHABM 694/2/4891, *Reyestr Drzewa Różney cojpotrzeba do Roboty Stolarskiej z informacji Maystra Dn. 10 Miesiąca Julij w R. 1779 Podano*, k. 693; ibidem, *Ekspens Drzewa z Puszczy na Fabrykę Skarbową do Stolarni*, k. 761v; ibidem, *Instruktarz Inci Panu Winentemu Kołłątaiowi Ekonomowi klucza Łachewskiego. Z Opisanem Urzędu, Władzy, Ostrożności, Wierności, Troskliwości y innych cnot w tej funkcji nayprzyzowniejszych w Roku 1782 Miesiąca kwietnia Pierwszego Dnia dany* [podpisany przez komisarza książęcego Józefa Karpowicza] – pkt 31 dotyczy

Il. 6. Fotel z kościoła pojezuickiego w Nieświeżu, wykonany w stolarni łachewskiej w latach 1751–1753. Fot. Stefan Mieszekiewicz.

na jakie były przeznaczone poszczególne gatunki i ilość pni⁵⁷. Na używane do wyrobów rodzaje drewna i inne materiały wskazują również określenia mebli, np. *Szkatułka orzechowa Łachewskiej roboty z okowem Mosiężnym, Konfeszyonałów dwa Łachewskiej roboty na których Imię Jezus y Marya cyną nabijane, Stolik dębowy z nużkami sosnowymi*.

W manufakturze było zapotrzebowanie także na klej i wspomniane wyżej: wosk, olej i farby⁵⁸. Klej, zapewne jak w Białej, sprowadzano z Gdańska lub Słucka⁵⁹. Nie można także wykluczyć, że pewną część kleju wykonywano na miejscu, gdyż Her – jak to podał w kontrakcie⁶⁰ – był specjalistą od jego wytwarzania. W trakcie *ansztuków* [zakupów] w Gdańsku nabywano *hebanu, oliwnego drzewa, orzecha włoskiego, drzewa ... koloru mosiądzu, mosiądzu blach do fornierowania, cyny angielskiej, drutu mosiężnego grubego funt*⁶¹. Prawdopodobne jest, że materiały te mogły być przeznaczone do łachewskiej stolarni.

dostarczania różnego gatunków drewna do stolarni, k. 1389v; ibidem, *Rachunek z Panem Kotowskim Ekonomem Łachewskim od Dnia 5 Apryla 1774 Ru do Dnia 25 Juny 1775 Roku czyniony – na 200 sztuk Posadzki do Szczors 8 dębowych kop tarcicy i 21 szt. tarcic dębowych, Dla Moskwy na stoliki, Stołki Szkatuły i do mostów 7 kopy tarcicy sosnowej, 30 szt dębowych tarcic, k. 1103; ibidem, *Rachunek z JPrm Kotowskim Ekonomem Łachewskim od Dnia 22 maia 1777 po Dzień 5 Junij 1785 Ru Czyniony*, wymienia tarcice dębowe i sosnowe oraz posadzkę dębową, k. 1151; ibidem, *Raport Drzewa wypuszczonego na potrzebę Skarbową w Ru 1783, Z Puszczy Sieńkowskiej ścięto do Stolarni Dębów 50 szt., z teyże Puszczy ścięto do Bednarni Dębów 8 sztuk, k. 766.**

⁵⁷ PHABM 694/2/4189, *Indegacia z Włości Łachewskich za rok 1784 yza 1785 czyniona w Łachwie Roku 1786 mca Junij Dnia 13 Rozchód Tarczyc [na posadzki do Szczors 2 kopy 50 szt. tarcicy dębowej, za złotych 32 przedano 1 kopę tarcocy sosnowej, na 3 szkatułki 8 sztuk tarcicy .... minowej; na Zasieki na podłogę na Stol. do Spichrza nowego 4 kopy i 6 sztuk sosnowych; ibidem, *Rachunek z JP. Zawistowskim Ekonomem Łachewskim od Ru 1764 od D. 1 Septembra do Ru 1765 do 1 7bra Czyniony – Rozchód tarcicy, na kantorki na stoliki na paki 1 kopa tarcicy sosnowej, 1 kopa tarcicy olchowej, 15 sztuk tarcicy olchowej, 1 kopa dębowa, 32 szt. tarcicy dembowej.**

⁵⁸ PHABM 694/2/4189, *Instruktarz Imci Panu Winentemu Kollątaowi Ekonomowi klucza Łachewskiego. Z Opisaniem Urzędu, Władzy, Ostrożności, Wierności, Troskliwości y innych cnot w tey funkcji nayprzewniejszych w Roku 1782 Miesiąca kwietnia Pierwszego Dnia dany – 4 9bra 1782 Stolarzom na Oley, Wosk y Farbę do Fornierowania Statków 5 zł 13 gr., k. 1398v, 29 marca za kamień kleju w Słucku do Stolarni kupionego 100 zł, k. 1399; ibidem, *Rachunek z Panem Zawistowskim Ekonomem żywyszym Łachewskim od Ru 1766 od 30 Augusta do Ru 1767 do 23 Juny do Rehabicyi .... Dziedziców Łachwy, w 1779 xbra 21 Czyniony – Rozchód Miodu, Wosku i Kleju, k. 1113v; 694/2/4891, *Stolarzom do fornirowania 2 wosk (ćwierci funtów), 6 kley (funtów), 2 kley (ćwierci funtów), k. 1113v.***

⁵⁹ M.in. PHABM 694/3/29, *rozchód, styczeń 1737 – 7 jan – kleyu słuckiego ... stolarzom litewskim / 7 jan – kleyu gdańskiego stolarzowi gdańskiemu / 31 jan – kleyu słuckiego – stolarzowi Krotce; LPAHW, 1280/1/1788, 3 czerwca 1739 r. – *Kleyu gdańskiego do roboty stolarzowi człuchowskiemu.**

⁶⁰ Skrót kontraktu Hera (zapewne z Michałem Kazimierzem do Łachwy) zamieszcza p. Karkucińska w krótkim biogramie Hera (W. Karkucińska, *Anna z Sanguszków Radziwiłłowa [1676–1746]. Działalność gospodarcza i mecenat*, Warszawa 2000, s. 160 i przyp. 210).

⁶¹ Polecenie, w którym znalazły się wymienione materiały, zostało wydane jednemu ze sług radziwiłłowskich – Mazurkiewiczowi (AGAD AR XXIX, 9, *Kopie rozporządzeń gospodarczo-prawnych*, s. 104).

Żelazo, czyli stal, pozyskiwano z radziwiłłowskich rudni⁶². Szkło potrzebne do szklenia okien, ram inspektowych bądź drzwiczek meblowych otrzymywano z różnych hut radziwiłłowskich, m.in. rochmanowskiej, pieniackiej, nalibockiej i urzeckiej.

Zakończenie

Zebrane dotychczas materiały o manufakturze stolarskiej książąt Radziwiłłów w Łachwie nie przedstawiają pełnego obrazu tej „fabryki skarbowej”. Brak obecnie odpowiedzi na ważne pytania dotyczące: wielkości produkcji; kierownictwa pracowni przed Johannem Herem i po nim; zmian stylowych i wprowadzanych modeli; sposobów rozliczania się pomiędzy „stolarzami łachewskimi” a książętami i ich administracją.

Można dziś stwierdzić, że niemal cała produkcja warsztatu łachewskiego nie zachowała się lub nie jest rozpoznana. Jedynie kościół oo. Jezuitów przechował w swych wnętrzach dzieła łachewskich stolarzy. Na identyfikację oczekują sprzęty z wyposażenia innych świątyń w dobrach radziwiłłowskich.

W 1828 r., po ślubie córki Dominika Radziwiłła – Stefanii, hrabstwo łachewskie przeszło w ręce jej męża Ludwika Wittgensteina. Wówczas jednak historia stolarstwa łachewskiego się nie zakończyła, bowiem w miasteczku pozostali stolarze, wymieniani tam jeszcze w 1859 r. Długa tradycja stolarska Łachwy została zapomniana już w końcu XIX w. Świadczy o tym tekst o Łachwie opublikowany w 1884 r. w poważnym wydawnictwie naukowym, jakim był *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich*, w którym nie wymieniono rzemieślników tej profesji ani nie wspomniano o wieloletniej specjalizacji łachewskiego ośrodka w wytwarzaniu mebli i stolarki budowlanej.

---

⁶² PHABM 694/2/4891, *Rudnia Sopniki i Szynki kuć drugi Tydzień zaczęła, z ktorey próbe żelaza Triest szynkę przypieczętowaną posyłam. 9 Juni 1781 Ekonom Łachewski [odpowiedź księcia na marginesie] Z przystanej Szynki żelaza z nowey Rudni uczyniona proba pokazała dobre żelazo*, k. 719.

Summary

Łachwa – a furniture manufacture centre in the dominion of Radziwiłł family

The first modest pieces of information about the Łachwa carpenter's shop appeared in the middle of the 20th century. The article is an attempt to introduce the readers to that nearly forgotten workshop, carpenters employed at it and its manufacture on the basis of the preserved economic archive records.

In the 18th century, apart from Łachwa, carpenters worked in Radziwiłł family's ordinant and allodial estates in Biała, Czuczewicze Wielkie, Juszewicze, Pohorila, Siemaków, Zaturia, Alba, Slutsk and for a short time also in Zarzecze. Currently we do not know anything of the scope of the works except in Biała. In Łachwa, there was also a lumber mill. Other craftsmen worked there too – weavers, basket makers, sleigh makers, comb makers, wheelwrights, blacksmiths and tanners.

The beginning of the Łachwa carpenter's shop was connected with the needs of Nesvizh ordinants, Michał Kazimierz and Urszula born Wiśniowiecka, resulting from the extension of their main residence, the castle in Nesvizh. The turning point was engaging and bringing Johann Christoph Her from Dresden, probably at the beginning of February 1745. He had worked in Biała before, for the mother of Michał Kazimierz, princess Anna. He managed the works of carpenters for over 30 years.

In the tax records of Łachwa county for the years 1742–1859, about 75 people were described as carpenters. These included master craftsmen, journeymen and learners. The records of taxes paid by residents of Łachwa show that the carpenter's job was cultivated in some families not only by successive generations but also by brothers and cousins. The Nawkowicz, Samusiewicz, Szylkiewicz, Pałuszewicz, Pauch, Łusewicz, Leniukow, Knyrewicz (Knorewicz), Konopacki, Kiryewicz and Baydow families were dealing with carpentry. Both in the early and later periods, a few carpenters, journeymen and learners are noted, and at the peak, the records of town residents included approximately 20 persons doing that job (e.g. in 1742 – 4, in 1764 – 5, in 1782 – 20, in 1791 – 13, and in 1820 – 10).

Locksmiths were employed at the carpenter's shop as well. There are no records of upholsterers, however, which may prove that the frames of upholstered furniture manufactured in Łachwa were sent to Nesvizh or Olyka and finished by local upholsterers there.

In the initial period, the carpenter's shop was probably a small workshop, in 1759 moved at the order of prince Michał Kazimierz *from castle outhouses to a building by the causeway* in the manor (located nearby a wooden palace) and separated with a railing and a three-span fence with a two-wing gate. It was a pinewood sheet pile building renovated for that purpose, with the

dimensions of 8×5 fathoms (approx. 15.5×9.7 m) with timber door and floor. It had a few rooms under a common lath roof: two big rooms with separate corner annexes – a residential one and a carpentry one, a cooper's shop, a granary, a small chamber and two little rooms designated as *pigsties* and used for storing timber. The building had glazed windows as well as stoves and fireplaces. Around 1800, a new drying room was built with pinewood logs sized 6×3 fathoms (approx. 11.6×5.8 m) with a stove. The carpenter's shop had 5 workshops in 1773, 10 in 1791 and 8 at the turn of the 19th century. The end of its work must have been related to the Napoleonic campaign in 1812.

The shop was managed by a master carpenter who was dependent on Łachwa stewards, and the whole farm was supervised by a few administrators. They had direct supervision of the carpenter's shop, and their competences even included the simplest technological issues. The Łachwa stewards executed the prince's or princess's orders and reported to them directly or, otherwise, their will was done by ordinarant officers, e.g. Nezvizh chief, Nesvizh castle officers or burgraves, or Łachwa county inspectors.

Various documents concerning the administration of Łachwa estate include information of pays, payments in kind and allowances, as well as taxes and rents paid. The carpenters employed in Łachwa could cultivate the plots rented from the prince located in the nearby villages.

Various orders by Nesvizh Radziwiłł family, as well as external ones, were executed at the Łachwa carpenter's shop. Woodwork was made there such as windows and window shutters, floors and parquets, garden trellises and frames, as well as oars. Floors were manufactured for the needs of manor farm buildings, probably also for Catholic and Orthodox churches of the Nesvizh principality and Łachwa county. In Łachwa, they manufactured palace and manor furniture (e.g. wardrobes, tables, coffee tables, card tables, travel writing desks, chairs and sofas, backgammon and Trou Madame tables, desks and cases) and furniture for the court manor servants (stools, benches, kitchen tables, beds and divans) as well as church equipment (confessionals, reliquary altars, pulpits, benches, a balustrade dividing the central nave from the chancel, doors and sacristy equipment, catafalques for prince's funerals and wooden candlesticks). The furniture items were both made of solid wood and veneered or incrustated with brass or tin, and probably also with intarsia. Some of the items were waxed, oiled or painted.

The Łachwa carpenter's shop obtained its basic material – wood – from nearby and distant forests and lumber mills. Oak, ash, maple, linden, alder, pear and apple trees were brought to the shop. Ebony, walnut and wild olive trees, as well as metal sheet, brass wire, tin and some glues were supplied from Gdańsk, Biała or Slutsk. Iron, or steel, was obtained from Radziwiłł family's ores. Glass necessary for glazing windows, garden frames or furniture doors came from different Radziwiłł family's glassworks, among others from Naliboki or Urzecze).

The materials collected so far concerning the carpentry manufacture of Radziwiłł princes in Łachwa do not present the full image of that “budgetary factory”. We still do not know the answers to essential questions regarding the volume of production, management of the workshop before and after Johann Her, stylistic changes and new models, ways of clearance between the carpenters and princes and their administration.

We can say now that most of the Łachwa workshop’s output has not been preserved or is not known. Only the Jesuite church in Nesvizh has kept some of its production inside. Items from other churches in Radziwiłł family’s estate are waiting for identification.

In 1828, after the wedding of Dominik Radziwiłł’s daughter, Stefania, the Łachwa county was handed over to her husband, Ludwik Wittgenstein. Carpenters mentioned as early as in 1859 stayed in the town. The long carpentry tradition of Łachwa was forgotten at the end of the 19th century. This is proved by a text about Łachwa published in 1884 in a serious academic publication, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich* (a geographical dictionary of the Kingdom of Poland and Slavic countries), in which neither those craftsmen nor the years-long specialization of the Łachwa centre in manufacture of furniture and woodworks were mentioned.

Translated by Anna Stawikowska